

- (1860-1906) // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2; Ї ж. Слова и люди в империи: К дискуссии о „проекте большой русской нации”, украино- и русофилах, наречиях и народностях... // *Ab Imperio*. – 2006. – № 1; та ін.
46. Екельчик С. Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX века // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3; та ін.
47. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-е, перероб. вид. – К., 2001. – С. 23.
48. *Ab Imperio*. – 2006. – № 3. – С. 11.
49. Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 44.
50. Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 632, 692.
51. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 172.
52. Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії. – С. 96.
53. Там само. – С. 93.
54. Там само. – С. 90, 95.
55. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 163.
56. Хаген М., фон. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 156.
57. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 70-71.
58. Шнирельман В. А. Националистический миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий славянских народов) // *Славяноведение*. – 1995. – № 6. – С. 5.
59. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 93.
60. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 18. – № 1-2. – P. 35.
61. Andrievsky O. Toward a „Normal” Ukrainian History // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1998. – Vol. 23. – № 1. – P. 95.
62. Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 404.

Петро Пиріг, Олександр Любич

●

ІНТЕГРАЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СТРУКТУРУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Імперська інтеграція міського населення Чернігівщини відбувалась відносно спокійно, без зайвої полеміки і серйозного спротиву. На це слід було сподіватися, оскільки міщани, духовенство і купці являли собою в політичному відношенні пасивніші елементи суспільства, їх менше зв'язували традиції автономії, і вони не мали можливості справляти значний політичний вплив. Якщо священники й міщани і згадували про свої привілеї, то використовували їх здебільшого для зміцнення соціального становища своїх груп. Природне право людини на життя для міщан забезпечувалось юридичною відповідальністю за вбивство або замахи на нього. Права на повагу гідності особи, вільного пересування, переселення та виїзду в інші країни, на свободу та особисту недоторканність надавались лише дворянам і міщанам. Останні мали можливість заміни у рекрутському наборі. Для них право власності на майно полягало у володінні підприємствами (з обмеженням їх розмірів та числа працівників для всіх категорій міщан, окрім купців I та II гільдій), можливості набувати у власність позаміську нерухомість без селян. З 1801 р. міщанам було дозволено купувати землю в поміщиків. Вони мали право створювати “міське суспільство”, яке надіялося правами юридичної особи та могло звертатися з поданням до місцевої влади і наглядати за дотриманням законів, брати участь в управлінні міськими справами, обирати і бути обраними до органів

міської влади. У 1832 році міщани отримали право переходу до купецтва.

Інтеграція міщан Чернігівщини відбувалася набагато швидше й з меншими адміністративно-правовими ускладненнями, ніж малоросійських козаків. По-перше, не існувало жодних непорозумінь щодо соціально-правового статусу: на відміну від шляхти або козаків, міщани відразу отримали його імперське визнання. Їх становище чітко визначила Міська грамота 1785 р., і воно не відрізнялося від становища подібної категорії підданих в інших частинах імперії. По-друге, автономістські традиції серед міщан були настільки слабкими, що запровадження імперських норм не зустріло жодного опору. Символом міської автономії було Магдебурзьке право, яке гарантувало міське самоврядування і запобігало втручання будь-якої зовнішньої влади у міські справи. Насправді це право і незалежна міська адміністрація ніколи не діяли на повну силу. Проте, як свідчать міщанські накази до Законодавчої комісії 1767 р., воно мало велике символічне значення для міст Чернігівщини XVIII ст. [1, с. 894]. На початок XIX ст. Магдебурзьке право зберегли одинадцять міст України: Київ, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Переяслав, Погар, Мглин, Козелець, Остер, Полтава і Новгород-Сіверський [2].

Хоч Міська грамота 1785 р. не скасовувала ні Магдебурзького права, ні жодного іншого зводу законів, вона все ж таки кардинально перебудовувала структуру міської адміністрації та судочинства. Новостворені адміністративні посади і процедури порушували положення Магдебурзького кодексу, але міщани настільки погано пам'ятали про нього, що ніде на це навіть не звернули уваги. Нагадав їм про Магдебурзьке право імперський уряд. У 1824 р. Сенат уповноважив міські суди користуватися цим правом там, де його можна було застосувати. Однак на практиці здійснити це, по суті, було неможливо, адже суди не мали навіть текстів Магдебурзького кодексу. Внаслідок цього міністерська комісія запропонувала здійснити нове його видання та російський переклад (Магдебурзький кодекс був доступний тільки німецькою, латинською і польською мовами). Справу передали Сперанському, який у спеціальному меморандумі вказав, що Магдебурзьке право вже давно витіснили Литовський статут і російське законодавство, і рекомендував надалі дотримуватися їх норм [3, с. 894]. У 1831 р. Магдебурзьке право на Чернігівщині було офіційно скасоване на Чернігівщині [4, с. 119].

Розвиток капіталістичних відносин вніс часткові зміни в соціальну структуру населення. Між 4-ою та 10-ою ревізіями (1782 - 1859 рр.) кількість населення Чернігівської губернії збільшилась з 1 176,6 тис. до 1 461,5 тис. душ, у тому числі міського – з 79,2 до 146,4 тис. чоловік, або майже вдвічі [5, с. 33]. Найчисельнішу групу мешканців міст склали міщани (71,5 відсотка). Їх кількість відповідно до всього населення Чернігівської губернії можна побачити з наведеної нижче таблиці.

Таблиця 1

Кількість населення Чернігівської губернії за даними IX ревізії

Група населення	Душ чоловічої статі	% відносно всього населення губернії
Священно - та церковно-служителів	7 092	1,05
Штатних монастирських служителів	303	0,04
Купців (християн і євреїв)	3 634	0,54
Міщан (християн і євреїв)	60 333	8,05
Ніжинських греків	777	0,11

Подібні цифри отримав П. Кеппен під час підрахунку осіб чоловічої статі, які стояли в окладі та на пільзі, і тих, що не були покладені в оклад. Загальна кількість душ чоловічої й жіночої статі в губернії, за його підрахунками, становила 1 374 746

(Див.: Кеппен П. Девятая ревизия. – СПб., 1857.– С. 184).

Важливим фактором, що прискорював інтеграцію міського населення Чернігівщини до імперської соціально-економічної системи, було нестабільне політичне й фінансове становище місцевих купців. Міжнародна торгівля продовжувала здійснюватись переважно через греків та інших іноземців, у той час як внутрішню торгівлю контролювали росіяни [6]. У 1781 р. в Чернігівському намісництві перебувало 834 купці (535 великоросів і 299 малоросів). У 1782 р. з 1 483 купців, зареєстрованих на Чернігівщині (за винятком іноземців), було 896 росіян і 587 українців [7, с. 187]. Навіть при бажанні українські купці не могли опиратися на Міську грамоту, адже не мали відповідного багатства і влади. “Бо всей Малой Россіи нѣтъ ни одного купца изъ природныхъ Малороссіянъ, который бы собственнаго денежнаго капитала тысячъ тридцать имѣлъ” [8, с. 22]. На початку 1800 р. люди, які сплачували податки в Чернігівській губернії, розподілялися таким чином: купці першої гільдії: чоловічої статі – 33, жіночої статі – 33 душі; купці другої гільдії: чоловічої статі – 93, жіночої статі – 87 душ; купці третьої гільдії: чоловічої статі – 4 465, жіночої статі – 4 341 душа; міщани чоловічої статі – 34 533, жіночої статі – 36 555 душ [9].

На відміну від купців українського походження грецьким купцям Чернігівщини вдалося залишитися вільними від положень Міської грамоти. Спочатку їх було звільнено від усіх служб і повинностей універсалом Б. Хмельницького від 2 травня 1657 року. Пізніше на прохання Ніжинського грецького братства Катерина II видала указ про продовження економічних привілеїв греків, звільнення їх від податків і квартирування військ та забезпечення функціонування в Ніжині окремих грецького магістрату та суду [10, с. 447]. Цим скористалися близько 500 грецьких сімей Ніжина, які тримали в своїх руках торгівлю з Османською імперією [11].

Врешті-решт, грамота 1785 р., що регламентувала життя міст Чернігівщини, була прийнята без особливих проблем, оскільки не зачіпала прав найбільшої групи міських жителів – міщан, які, на відміну від купців, були переважно українцями. У Чернігівській губернії із 19 139 зареєстрованих міщан лише 654 були росіянами, решта – українцями [12, с. 187]. Міська грамота залишала, по суті, недоторканою структуру ремісничих цехів [13], встановлюючи лише термін цехового навчання і певні обмеження щодо цін на виготовлену продукцію. У багатьох дослідженнях показано, що навіть після запровадження більш продуманої Постанови про цехи 1799 р. цехова структура на Чернігівщині змінювалась досить повільно [14]. Ще з 1781 р. в селищі Семенівка діяли кравецький, шевський, ковальський, ткацький, гончарний, музичний та старицький (каретний) цехи [15, с. 356]. У 1834 р. там було вісім цехів, а в 1847 р. тільки шкіряних майстерень налічувалось 16; на них оброблялося більше двох тисяч шкур за рік. Майстерні обслуговували, як правило, господар і члени його родини. Поряд з тим використовувалась і наймана праця [16]. В Олишівці працювали два цехи: торговий та ремісничий [17, с. 471]. Цех складався з усіх парубків; вони мали старшинця (цехмайстера), який мав свого значка – палицю із очерету зі срібною голівкою. У робочі дні значок зберігався в церковній ризниці. Певно, що палиця цехмайстера слугувала скоріше не свідченням бідності чи смирення, а була вказівкою на „тростяну”, яка під час страстей з’являється у правиці Христа (Матф., 27: 29), аби стати золотим модулем Небесного Града (Одк., 21: 15). При виборі цехмайстера враховувались передусім його моральні чесноти і професіоналізм. Однак це не давало йому права одноосібно розпоряджатися долею цеху. Рішення ухвалювали всі майстри на загальних зборах. Призначення старшинця супроводжувалося ініціацією, що дійшла від давніх часів. Його новий стан підкреслювався не піднесенням, а ритуальним приниженням. Обранця, що огинався й упирався, виштовхували на майдан, примовляючи: „Иди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном”. Поголену маківку новоспеченого „пана” сивовусі діди мазали вуличною багною. Щоб стати повноправним членом цеху, кожен парубок повинен був пройти через обряд ритуальної смерті і воскресіння. Новобранцю – цеховику при зібранні всього

гурту цехмайстер відводив місце в три аршини завдовжки і два завширшки, роз'яснюючи: „Оце тобі й домовина, а як віддаси Богові душу, то зладнаєм іще коротшу”. Приєднання до цехового братства відбивали і два інші традиційні моменти: зміна імені та зовнішнього вигляду. При ініціації парубок діставав нове ім'я, яке зазвичай визначало належність до того чи іншого цеху (Гончар, Коваль, Глина, Ткач і т.д.). Цим підкреслювалась цілковита зневага до світу, що його залишав член цеху. Перетворення свідомості (мета „обряду переходу”) змінювало парубка й зовні. Новоявлений майстер обстригався наголо і носив одяг, що вказував на його професійну діяльність [18, с. 114]. Церемоніал і дисциплінарна практика цехів були зорієнтовані на монастирські порядки. Опис Чернігівської губернії за 1805 р. рясніє згадками про безліч богослужінь, молебнів, акафісних читань [19, с. 361]. Двічі на рік цеховики вирушали на прощу до святих місць та сусідніх обителів. Під час богослужінь цехмайстрові відводилось у храмі особливе, почесне місце. Цехові ставали на середину церкви по троє, один за одним. На великі свята двоє цехових з палаючими свічками входили до вівтаря (один в північні, інший в південні двері), де стояли з обох боків престолу, а по закінченні читання Євангелія виходили до свого цеху. За старою традицією, ткацький і кравецький цехи Березного давали по великій свічці в церкви міста на Світлу неділю, на Різду Хрестове і на Покров Богородиці. Цех чоботарів (шевський), найзаможніший, давав свічки у всі церкви, як і кушнірський, різницький (м'ясників) та ковальський. Існував ще й “старечий” цех – убогих, які жили в шпиталях. Мешканці Тулиголово мали свій цех, цехмайстра і свою розправу [20, с. 35]. Старшини цеху приглядали за поведінкою його членів. Норми звичаєвого цехового права забороняли самосуд і встановлювали для цього певні процесуальні обряди. Виконання неписаних законів забезпечувалось радикальною системою покарань. Якщо хтось завинив у чомусь незначному, старшина з цехмайстром призначали покарання: винуватого прив'язували на вулиці до огорожі за руку й ногу, щоб всі могли бачити його. Сумління примушувало винуватця гірко каятися і ставати на шлях виправлення. Деяких карали, посылаючи копати могили для померлих бідняків [21, с. 430]. Екзекуція судового вироку також супроводжувалася певними обрядами (особливо при покаранні різними ганебними способами), наприклад, вішанням уздечки й хомути на шию конокрадам та виставленням їх на прилюдне осміяння, вішанням на шию крадених речей тощо. У кримінальних справах вживався обряд „поволання”. Суть його полягала в тому, що судовий урядник разом із родичами вбитого вивозив труну з покійником на ринок чи майдан або возив її вулицями міста чи селища й публічно оголошував („волав”), хто вбитий і хто його вбив. Другий обряд у кримінальних справах зводився до того, що спійманого вбивцю приковували до труни вбитого й лішали в такому стані аж до похорону його жертви. Виконання цього обряду засвідчено судовими актами Чернігівського повітового суду ще за 1783 р. [22, с. 33]. Усупереч урядовим розпорядженням першої половини ХІХ ст., що забороняли місцевій владі виносити смертні вироки, злочинців із числа цеховиків не лише за розбій, а навіть за крадіжку інколи вішали. Нерідко застосовували побиття киями та страту злочинця злочинцем. Цеховики не виявляли жодного наміру передоверити „цехову справу” імперському апаратові: вершити суд над посвяченим міг лише його товариш, а не бюрократична машина. Судові форми та обряди-символи мали рівноправне значення в звичаєвому праві Чернігівщини. Це були способи виявлення назовні й закріплення в народній пам'яті норм цього права. Обряди – символи виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а формули й приказки – словесно. Обидві форми однаково сприяли закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті та надавали його нормам силу чинного закону, вічно живого й рухомого. Вони стверджували силу й значення правових принципів, утворених минулими поколіннями, та допомагали творити нові принципи, нові норми для прийдешніх поколінь. У 20-х рр. ХІХ ст. ремісничі цехи Чернігівщини перетворилися на частину державної адміністрації і, таким чином, втратили характерні риси українських цехів:

корпоративне самоврядування виробництва, контроль за якістю, цінами, відбором і навчанням майбутніх членів цехів [23].

За племінним, або етнічним, складом населення Чернігівської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст. було строкатим: крім українського населення, яке складало більшість, у північній частині губернії зустрічалися значні території, що були заселені росіянами й білорусами. У містах проживали також особи інших національностей. Так, на кінець 1782 р. до групи іноземців, іновірців, новохрещених входили німці – колоністи (432 душі чоловічої статі), ніжинські греки (400 душ чоловічої статі), перси, волохи, вірмени, французи. Нерідко участь у ярмарках слугувала приводом для в'їзду в міста євреїв. Після кількох місяців перебування вони вже мали можливість купити собі будинок і стати постійними мешканцями. Сильний вплив євреїв спостерігався в Чернігові. Якщо 1786 р. тут проживав лише один єврей, і то за межами міста, то 1796 р. євреї зробили спробу отримати муніципальну монополію на виробництво й продаж спиртних напоїв. У 1802 р. в Чернігові вже було достатньо євреїв для того, щоб мати свою синагогу, школу і цвинтар [24, с. 373]. За ревізією 1835 року, в Чернігівській губернії налічувалося вже 13 525 євреїв чоловічої статі (767 купців, 12 378 міщан і 380 землеробів) [25, с. 622.]. До середини XIX ст. в Чернігові єврейські міщани перевершили чисельністю християн: 2 741 єврей, 2 012 православних і 7 старовірів [26, с. 4].

Водночас чернігівські міщани зіткнулися зі значно меншим, але постійним напливом росіян. У 1787 і 1797 рр. Чернігівська дума розглядала скарги про те, що вони незаконно вели торгівлю в місті [27, с. 375]. Конфлікт досяг свого апогею 1815 р., в той час коли росіяни (здебільшого у будівництві) намагалися організувати свою власну гільдію. У петиції до губернського уряду 151 російський міщанин скаржився на те, що їх непропорційно оподатковують, і що забагато росіян відбирають для призиву в армію [28, с. 317]. У своїй відповіді Чернігівська дума вказувала на те, що росіяни не виконують своїх зобов'язань щодо міста, а багато з них, як виявилось, були волоцюгами. Дума, однак, не мала нічого проти російської гільдії у випадку, якщо її члени виконуватимуть свої муніципальні обов'язки. Але коли генерал-губернатор Репнін дізнався про існування етнічно однорідної російської гільдії в Чернігові, він наказав негайно ліквідувати її (1818 р.) і зареєструвати членів цехів не за національністю, а за професією. Як виявилось, це не був поодинокий випадок, оскільки генерал-губернатор розіслав циркуляр про скасування всіх етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. Отже, імперська влада ще раз сприяла створенню об'єднаного, але етнічно різноманітного класу міщан.

Подібних прикладів не бракувало по всіх містах Чернігівщини, за винятком Ніжина. Здебільшого завдяки існуванню грецького братства, Ніжин був більш космополітичним містом, ніж інші. На час скасування автономії там було 163 українських, 90 російських і приблизно 700 грецьких, болгарських і волоських купців. Серед ремісників переважали українці (4 817 чоловік) [29, с. 475]. Тоді ж до міста почали прибувати євреї. У 1797 р. міщани звернулися до імперської влади з проханням заборонити їм поселятися в Ніжині [30, с. 12]. Петиції залишалися без відповіді, і в середині століття місто стало ще більш космополітичним – добавилось понад дві тисячі єврейських купців і ремісників [31, с. 261]. Оскільки грецьке братство зберегло свої привілеї, Ніжин, перебуваючи під українською адміністрацією, мав два уряди і дві судові системи. Впродовж першої половини XIX ст. між ними неодноразово виникали суперечки з питань оподаткування, протипожежної служби, паспортного режиму та багатьох інших муніципальних проблем [32, с. 109]. Ці змагання відсунули на другий план українсько-російські тертя у купецьких та ремісничих гільдіях.

За переписом 1851 р., у Чернігівській губернії українських купців було більше, ніж єврейських (відповідно, 2 848 і 767), але навіть у цьому випадку широкомасштабна торгівля перебувала в руках євреїв. Християни не мали достатнього капіталу для першої гільдії, в той час як у ній були зареєстровані 59

єврейських купців (у другій гільдії – 82 християнини і 15 євреїв; у третій гільдії – відповідно 2 766 і 693 чоловіки) [33, с. 184]. До цього слід додати ще 900 греків, волохів, персів і молдаван, які належали до грецького братства і не могли вступати в російські купецькі гільдії. На жаль, немає можливості точно підрахувати кількість російських купців на Чернігівщині. Джерела й деякі наукові праці вказують на те, що у внутрішній торгівлі, особливо на ярмарках, панували росіяни та євреї [34, с. 54]. М. Домонтович вважав, що дві третини купців Чернігівської губернії були росіянами і євреями, і лише одна третина складалася з малоросів [35, с. 156].

Українські ремісники сяк-так провадили свої справи під подвійним тиском новоприбулих росіян та євреїв. У Чернігівській губернії євреї становили майже п'яту частину всіх зареєстрованих у гільдіях ремісників (євреїв – 12 378; християн – 47 955) [36, с. 186]. Оскільки статистика не розрізняла українців і росіян, неможливо хоч би приблизно визначити рівень російського проникнення у ремісничі гільдії. Судячи з тих конфліктів, що мали місце у Чернігові, він був досить високим, особливо в будівництві.

В умовах становлення товарного виробництва відбувалося народження нової соціальної групи населення – буржуазії. Буржуазні прошарки утворювалися з різних соціальних станів: дворян, селян, міщан, купців, які стали на шлях підприємницької діяльності. Формування буржуазії на Чернігівщині мало певні особливості, що визначалися насамперед рівнем розвитку промисловості й сільського господарства, спеціалізацією виробництва. Головним ініціатором розвитку промисловості та замовником фабричних і заводських виробів на Чернігівщині в першій половині XIX ст. був імперський уряд. Одним із перших розпоряджень Олександра I стало закриття в 1803 р. мануфактур-колегії, мотивоване бажанням надати промисловості більшого простору, адже «свобода и частный прибыль есть единственное движущее начало всякой промышленности». Наказами від 28 грудня 1818 і 14 листопада 1824 рр. особам всіх станів (селянам також) надавалося право відкривати фабрики й заводи за умови, щоб кожний бажаний утримувати фабрику або завод вибирав, зважаючи на величину підприємства, що визначалась кількістю робітників, торговельне свідоцтво або свідоцтво гільдії. Фабрикантів уряд засипав пільгами, привілеями, монополіями і подарунками у вигляді земель, лісів, рудень тощо. Про робітників майже не піклувались. Тому в переважній більшості вони були вихідцями з кріпаків або приписних; серед вільнонайманих переважали волоцюги й публічні жінки, захоплені поліцією, «бабы и девки, за вины наказанные», «убогие люди» та селяни, які втекли від своїх панів. Низькій продуктивності праці такого складу робітників відповідала мізерність їхньої винагороди й утримання. Імперський уряд змушений був видати Указ від 2 червня 1802 р., що дозволяв «покупку ко вновь учреждаемым заводам исклучительно близко живущих поселян; покупку же крестьян, расположенных вдали от заводов, совершенно запретить, предоставляя фабрикантам нанимать вольных людей по договорной цене». Передача казенних фабрик у приватні руки мала здійснюватися за умов, якщо на них працюватимуть виключно придатні до роботи люди, а тривалість робочого дня становитиме не більше 12 годин. Заробітна плата встановлювалась згідно з положенням від 1798 р.: жінкам – 18 – 20 крб., чоловікам – 50 – 80 крб. на рік. Таким чином, фабрична працівниця отримувала за рік платню, що прирівнювалась до вартості 40 пудів, а чоловік – від 100 до 160 пудів жита. Терміни отримання зарплати були чітко визначені законом; крім того, передбачалося зростання її через кожні 10 років відповідно десятирічній складності відсоткового подорожчання життєвих припасів. Для старих, убогих і малолітніх було встановлено свого роду пенсію (це слово не вживається в законі) у розмірі від шести до 20 карбованців на рік. Однак всі добрі, на перший погляд, наміри уряду гальмувало кріпосне право. Самі фабриканти усвідомлювали, що підневільна праця є малопродуктивною, але не могли від неї звільнитися. Покірливішими й терплячішими були оброчні поміщицькі селяни «по трудолюбию их и необходимости заработать более для

своих домашніх нужд». В найгіршому становищі перебували кабальні робітники, тобто селяни, яких поміщик сам віддавав на чужі фабрики за визначену плату на його користь. «Одна только крайность могла побудить предпринимателя к употреблению столь нерадивых и часто развращенных работников. От них нельзя было ожидать никакого порядка: фабриканту угрожали ежеминутные побеги, воровство, плутовство». Однак, незважаючи на це, кабальна праця була дешевою, і фабриканти використовували її в тих випадках, коли від робітника не вимагалось особливої майстерності. Перевід робітників у кабалу забороняв закон від 16 червня 1825 р.; але поміщики обходили його, отримуючи платню не безпосередньо від фабриканта, а через родину працівника або від сільської громади.

Селяни-фабриканти переводили на кабалу своїх односельців-боржників, сплачуючи за них оброк поміщику. Залишаючись кріпаками, вони без будь-якого контролю розпоряджались не тільки надісланими до них в кабалу, але і приписаними до їх фабрик посесійними селянами. Дуже часто фабриканти приймали на роботу неповнолітніх з виховних установ. Вихованців віддавали на фабрику в віці 12 років, і там вони працювали до настання повноліття, фабрикант був зобов'язаний утримувати їх за свій рахунок і після встановленого терміну давати їм визначену платню (близько одного карбованця сріблом на місяць). З досягненням повноліття вони отримували від фабриканта пару одягу і 100 карбованців грошима. Підневільна праця завдяки своїй дешевизні вважалась на початку XIX ст. ще достатньо продуктивною; але з плином часу самі фабриканти і селяни, у яких були на фабриках кріпаки, почали від неї відмовлятися. З удосконаленням техніки виробництва фабриканти почали відчувати тягар від своїх посесійних привілеїв, які було поєднано з позбавленням права скорочувати або вносити зміни відповідно до свого бачення виробничої діяльності. Фабрикант змушений був з року в рік надавати робітникам визначену роботу і заробітну плату, незважаючи на те, що його вироби не мали попиту на ринку. Тому його інтереси вимагали змін у законодавстві про посесійних робітників. З 1824 до 1840 рр. було видано декілька постанов, направлених на поліпшення умов життя і праці посесійних робітників. У 1840 р. фабриканти отримали дозвіл звільняти робітників з винагородою від казни в 36 крб. на ревізку душі, якщо право на їх працю свого часу було оплачене фабрикантом. Звільненим надавалося право вибору: або записуватися до державних селян, або в міщанський стан. У першому випадку фабричні повинні були погодитись на переселення, що вимагало від власника витрат до 50 крб. асигнаціями на одну душу чоловічої і 20 крб. жіночої статі і 20 крб. на перевезення кожної людини. За даними М. Туган-Барановського, законом 1840 р. скористалися 46 фабрикантів, завдяки чому отримали волю понад 15 000 робітників. Фабрики почали поступово переходити до застосування вільної праці, хоч і не без труднощів, адже звільнені робітники не завжди погоджувались на переселення, особливо в далеку місцевість, наприклад, до Західного Сибіру. Справи, пов'язані з такими переселеннями, затягувались інколи аж до селянської реформи 1861 р. Майже одночасно із завершенням розробки питання про посесійних (1835 р.) було запроваджено правила, що встановлювали порядок робіт на фабриках, пристосованих до вільної праці, які діяли з незначними змінами протягом декількох десятиліть.

Міська грамота ставила за мету інтегрувати українських купців і ремісників в етнічно змішаний імперський міщанський клас. Чернігівські міста набували все більш етнічно різноманітного, а в лінгвістичному плані – російського характеру. Російська мова використовувалась не лише в торгівлі та промисловості, а й в урядованні. До русифікації міст вдавались численні імперські чиновники, які заповнили міста краю.

Імперська інтеграція Чернігівщини принесла з собою часткову русифікацію духовенства, яке з початку XIX ст. стало окремою замкнутою соціальною групою населення. У Чернігівській губернії налічувалось 7 097 осіб духовного стану [37, с. 209]. До цього часу представники шляхти, козаків і навіть селян мали можливість

ставати священиками або ченцями, адже статус останніх вважався покликанням, професією, а не окремою соціальною категорією чи станом [38, с. 391].

Православне духовенство в Чернігівській губернії грало роль важливої політичної й економічної сили. Воно було звільнене від особистих податків, тілесних покарань тощо. Разом з тим продовжувалась тенденція підпорядкування Церкви і духовенства державі [39]. Зокрема, держава заборонила духовенству займатися торгівлею, промислами, а також володіти землями, на яких проживали кріпаки. М. Грушевський подає такий опис українського парафіяльного кліру першої половини XIX ст.: “Право сільських громад вибирати собі духівників скасоване. На парафії стали приходити люди більш освічені, але громаді цілком чужі і неохотні до зближення з нею. Пройшовши змосковщену школу, кандидати на священство, навіть і ті, що вийшли з українського села, відривались від народної мови, дивились на неї і на українську народну стихію згорда, легковажачи народний обряд і культуру. Маючи вказівки згори, старались викорінювати все, що не підходило під московський взірець. Народові замість того нічого позитивного не давали і сліпо тримались московської книжки й культури, будучи настрашені урядовими нагінками й заборонами всілякого „українського сепаратизму“. Українська народна мова була вигнана з проповідниці і зі школи. Не тільки громадська праця, але навіть просте зближення до селян чи братання з ними було для священика річчю небезпечною, викликаючи підозрливість адміністрації та помічників, на послугах яким стояла вся нижча московська адміністрація. Духівники водять товариство з дрібними панками, поліційними урядовцями, крамарями, для громади у них тільки домагання оплат” [40, с. 112].

Якщо Катерині II вдалося порівняно швидко скасувати українські інституції та запровадити російську імперську адміністрацію, то для повного сприйняття імперської соціальної структури міському населенню Чернігівщини знадобилося більше, ніж півстоліття. Упродовж цього часу, за деякими винятками, українська шляхта асимілювалася з російським дворянством, козаки поступово перетворилися фактично на державних селян, купці та ремісники розчинилися в етнічно різнорідному, але лінгвістично російськомовному імперському міщанському стані, клір став частково зрусифікованою замкнутою кастою, а селяни у приватних маєтках були повністю закріпачені. Частина чернігівських поміщиків відкрито підтримала асиміляцію, напевно, ще більша частина зрусифікувалася та асимілювалася, навіть не усвідомлюючи того процесу. Наступникам Катерини II вдалося в цілому успішно інтегрувати Чернігівщину в склад Російської імперії. Не лише було замінено імперськими місцеві інституції, але й асимільовано частину суспільства, яке різко поляризувалося, міста з їх етнічно змішаним населенням і численними чиновниками стали русифікованими, тоді як села, де проживали козаки, селяни і поміщики, залишалися здебільшого українськими. Пізніше навіть провінційні поміщики піддалися русифікації, а частина козаків перетворилася на селянство. Інтеграція Чернігівщини в імперію означала, що Україна вважалася вже не порубіжною землею, а глибоким тилом Росії. Повне поглинення краю в імперію підсилило ту ідею, згідно з якою українці та росіяни були одним народом, розділеним через “підступні” польські інституції та норми. У цьому відношенні концепція Росії як унітарної держави значно зміцнилася.

Джерела та література, примітки:

1. Василенко Н.П. “Право Магдебургское” // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А.Ефрона. – 1899. – Т. 24. – С. 894 - 896.

2. Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 279-280.

Пиріг П.В. Надання Чернігову Магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1992. – Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. – С. 104-105.

Пиріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної

конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 26-28.

Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська старовина. – 1994. - № 4. – С. 71-75. Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. - № 4. – С. 9-19.

3. Про постанову сенату 1824 р., пропозицію російського перекладу Магдебурзького права та позицію Сперанського з цього приводу пише М.П. Василенко: Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. – Чернигов, 1902. – Т. 2.

4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – 2-е изд. – № 4319. – 3 февраля 1831 г. – Т. 6.

5. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т.1.

6. Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – К., 1993. – С. 112-114.

7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

8. Там же.

9. Топографічний опис Малоросійської губернії за 1798 – 1800 рр. // Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. Військово-ученого архіву (ВУА), – Спр. 18 351. – Арк. 1 – 144. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18 352. – Арк. 1–47.

10. ПСЗ. – № 16250. – 1 октября 1785 г. – Т. 22.

11. Шафонский А. Черниговского наместничества...

12. Там же.

13. Пиріг П.В. До питання про цехову організацію ремесла на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 20-21. Пиріг П.В. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Київська Старовина. – 1999. – № 5. – С. 155-163. Пиріг П.В. З історії ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття (Рукопис).

14. Клименко П. Цехи на Україні. – К., 1929; Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської (або Української) Академії наук (ЗІФВ ВУАН). – 1925. – Т. 6. – С. 20–33. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятниках / Записки Українського наукового товариства. – К., 1926. – Т. 22. – С. 275–308.

15. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865.

16. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 47. – Арк. 1099.

17. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч. 1.

18. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1960.

19. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1903. – Т. 7.

20. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. – Чернигов, 1886. – Ч. 3.

21. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т.1.: Полк Стародубский.

22. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т.1.

23. Клименко П. Цехи на Україні. – С. 160–166. Василенко М.П. “Права, по которым судится малороссийский народ” як джерело державного права України XVIII ст. // Ювілейний збірник Всеукраїнської (або Української) Академії наук (ВУАН) на пошану акад. Грушевського. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 245–253.

24. Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810); по архивным бумагам городской думы // Киевская старина (КС) – 1890. – № 6. – С. 373-375.

25. Географическо-статистический словарь Российской империи. В 5 т. / Под ред. И.Семенова. – СПб., 1863–1885. – Т. 2. У Росії проводилася офіційна політика недопущення євреїв у Московію, а пізніше – в Російську імперію. З поділами Польщі Росія отримала численне єврейське населення, але й тоді імперська влада намагалася не допустити розселення євреїв у власне Росії, обмеживши територію їхнього поселення польськими землями та Україною (смуга осілости). До поділів Польщі на Чернігівщині проживала незначна кількість євреїв.

26. Маркевич Н. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости (ЧГВ). – 1852. – № 10. – С. 4.

27. Тищинский А. К истории края: Столетие Черниговской думы // ЧГВ. – 1888. – № 3. – С. 4; Хижняков С. Черниговская старина. – С. 375.

28. Інцидент переказується у циркулярі генерал-губернатора Рєпніна про скасування етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. Циркуляр опубл.: Павловський І.Ф. Об уничтожении плотничьего цеха русской породы // Труды Полтавской архивной комиссии. – 1909. – Т. 6. – С. 317-318.

29. Шафонский А. Черниговского наместничества...
30. Прошение “граждан” города Нежина о запрещении евреям розничной торговли / Изд. В.С.Иконников. – КС. – 1898. – № 6. – С. 86–89; Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках Малороссии 1797 г. / Изд. А. Лазаревский. – Киевская старина. – 1902. – № 7 – 8. – С. 12 –15.
31. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 3. – С. 569; Город Нежин // Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Т. 13. – С. 261–298.
32. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені // ЗІФВ ВУАН. – 1929. – Т. 24. – С. 109–205.
33. Кеппен П. Девятая ревизия. – СПб., 1857.
34. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 12–15, 47 і наступні.
35. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865. – СПб., 1865. – С. 156.
36. Кеппен П. Девятая ревизия.
37. Там же.
38. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века. I: Приходское духовенство; II: Монахи // Русский архив. – 1871. – Без тома. – С. 1884–1905; Крыжановский Е.М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. – В кн.: Собрание сочинений Е.М. Крыжановского. – Киев, 1890. – Т. 1. – С. 391-439.
39. Пиріг П.В., Удод О.П. З історії початкової освіти на території Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Міжнародні відносини на Півдні України: історія та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція. Тези. 27-28 травня 1993 р. – Запоріжжя, 1993. – Частина II. – С. 159-161.
- Пиріг П.В., Удод О.П. Відомості про церковно-парафіяльні школи України XIX ст. // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. Тези наукової конференції. – К., 1993. – С. 106-107.
- Пиріг П.В., Удод О.П. До питання про початкову освіту Південної України в першій половині XIX століття // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 26-27 травня 1994 р. м. Одеса. – Одеса, 1994. – Частина I. – Секції 1, 2. – С. 96-98.
40. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925.

Лідія Нестеренко

СТАНОВЛЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Потреби державного апарату, промисловості і торгівлі в освічених кадрах змусили уряд розробити положення про створення мережі початкових навчальних закладів. На Чернігівщині, як і в інших районах Російської імперії, наприкінці XVIII- в 1 пол. XIX ст. в умовах розкладу феодално-кріпосницької системи створюється їх мережа.

Діяльність навчальних закладів Чернігівської губернії в XIX ст. досліджували О. Удод, Л. Миловидов, Є. Степанович, В. Микитась, Н. Протас та ін. [1].

Завданням нинішнього дослідження є показ ролі місцевих органів влади, а саме сільських та волосних правлінь, у становленні системи початкової освіти для населення, що підпорядковувалось державі. Наявна джерельна база дозволяє це зробити.

Держава, у відомстві якої знаходились різні групи державних селян і козаки, приділяла надзвичайно мало уваги розповсюдженню грамотності серед населення. Єдиним центром освіти на селі були дяківські школи. На 1786 р. у Чернігівській губернії їх існувало 52 [2]. Законом 1803 р. було створено 6 навчальних округів: Петербурзький, Московський, Віленський, Дерптський, Казанський і Харківський.